

ORİJİNAL İLƏ TƏRCÜMƏ ARASINDA LEKSİK UYGUNLUQ PROBLEMİ

Tərcümə və orijinalda adekvatlığın semantik səviyyədə analizi hər iki dildəki mətnlərin lüğətinin, yəni müvafiq sözlərin qarşılaşdırılmasıdır. Belə ki, təkmənəli sözlərin tərcüməsi heç bir çətinlik yaratmadığı halda çoxmənalı sözlərin mənasının açılması bir qədər mürəkkəb məsələdir. Çoxmənalı sözləri bir dildən başqa dilə tərcümə edərkən onların həmin dildə hansı mənada fikri daha düzgün ifadə etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Orijinal ilə adekvatlığı təmin etmək üçün tərcüməçi çoxmənalı sözlərin bütün mənaları içərisindən kontekstə uyğun ən doğru variantı seçməyi bacarmalıdır. Tərcümə və orijinalda adekvatlıq sintaktik cəhətdən nəzərə alınmalıdır, yəni söz birləşmələri və cümlələr səviyyəsində də leksik uyğunluq yaradılmalıdır. Bu zaman təkcə söz birləşmələri və cümlələrin strukturu və leksik mənası düzgün çatdırılmamalı, həm də orijinal müəllifinin üslubu, yaradıcılıq ruhu da qorunub saxlanılmalıdır.

Adekvat tərcümənin əsas prinsiplərindən biri orijinaldakı bu tərzə tərcümədə doğma dilin qayda-qanunlarına uyğun olaraq qoruyub saxlamaqdır.

Tərcümənin adekvatlığını təmin edən şərtlərdən biri də linqvistik təhlildir ki, burada bir sıra cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Tərcüməçi orijinaldakı mənanı düzgün çatdırmaq üçün öz ana dilinin zənginliklərindən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır, bu zaman, əlbəttə ki, orijinal müəllifinin ifadə tərzə də qorunmalıdır. Həmçinin tərcüməyə ağırlıq gətirən arxaizmlər, eləcə də, istifadədən çıxmış köhnəlmiş ifadələrdən istifadələrdən mümkün qədər uzaqlaşmaq lazımdır. Bundan başqa, hərfi və ya sərbəst tərcüməyə yönəlmək orijinalın məzmununun yanlış çatdırılmasına səbəb ola bilər. Bəzən tərcümə zamanı orijinaldakı müxtəsər və təsirli cümlələrin lakonikliyi itirilir və nəticədə yaranan mürəkkəbləşmə orijinala qeyri-adekvatlıq təşkil edir. Nəzm əsərlərində yol verilən bu cür səhv çox zaman misraların sayının artırılmasına gətirib çıxarır yaxud da hər hansı bir digər misranın qarşılığının bütövlüklə tərcümədən çıxarılması ilə kompensasiya edilir. Orijinaldakı mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrlə əvəz edilməsi və ya əksinə edilən dəyişikliklər, mövcud aforizmlərin düzgün tərcümə edilməyərək itirilməsi, dialekt və jarqonların yersiz artıqlığı ilə dilin saflığına xələl gətirilməsi, nəzm əsərlərinin tərcüməsində fonetik qayda-qanunların nəzərə alınmaması da tərcümə əsərinin orijinala adekvat olmamasına səbəb olan cəhətlərdəndir.

Adekvat tərcümə üçün çətinlik yaradan cəhətlərdən biri də əsərdə eyni zamanda bir neçə mənada yozula bilən cümlələrin (ifadələrin) olmasıdır. Bu zaman çətin bir seçim qarşısında qalan tərcüməçilər belə hissələri yanlış tərcümə edəcəklərindən ehtiyatlanaraq bəzən heç tərcümə etməməyi üstün tutur və həmin hissələri ötürürlər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün həmin cümlə və ya ifadələrin mənasını təcrid olunmuş halda ayrılıqda deyil, kontekst daxilində müəyyənləşdirmək lazımdır. Filoloji kontekst (yəni müəyyən bir hissə abzas, fəsil hətta bütöv bir əsər) mənanı açmağa kömək etməzsə, tərcüməçi geniş kontekstə müraciət etməlidir. Buraya orijinal dilin mənsub olduğu xalqın adət-ənənələri, məişəti və həyat tərzə, tarixi orijinal müəllifin yaradıcılığı, əsərin aid olduğu janr ədəbi cərəyan onun yazıldığı dövr və s. haqqında məlumatlar daxildir. Bütün bunlar nəinki anlaşılmaz hissələrə aydınlıq gətirir, həmçinin tərcümənin daha dəqiq və mükəmməl olmasına kömək edir.

Tərcümə zamanı rast gəlinən uyğunsuzluqlar tərcüməçi üçün çətinlik yaradır. İngilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olduğundan onlar arasında fərq böyükdür və bu tərcümə zamanı tərcüməçi qarşısında problemlər yaradır. İki dilin leksik vahidləri arasındakı semantik uyğunluqların bütün növlərini üç əsas hissəyə bölmək olar:

- 1) tam uyğunluqlar;
- 2) qismən uyğunluqlar;
- 3) tam uyğunsuzluq.

Hər bir hala ayrılıqda baxaq, qeyd edək ki, nəzəri və praktiki tərcümə üçün əsasən axırıncı iki hal maraq və çətinlik təşkil edir (qismən uyğunluqlar və tam uyğunsuzluq).

Müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin referensial məna həcminin tam uyğunluğu olduqca nadir haldır. Qayda üzrə bu birmənalı yəni, hər iki dildə ancaq bir leksik mənaya malik olan sözlərdir; onların sayı dilin leksikon həcmində olan başqa söz kütlələri ilə müqayisədə olduqca azdır. Bura aşağıdakı leksik qruplara daxil olan sözlər aiddir:

1) Hər iki dilin lüğət tərkibinə daxil olan xüsusi adlar və coğrafi yer adları. Məsələn: *Qomer - Homer, Moskva - Moscow, Polşa - Poland və sairə*.

2) Elmi və texniki terminlər. Məsələn, *loqarifm - logarithm, altüzü - hexahedron, hidrogen - hydrogen, natrium - sodium, məməlilər - mammal, xaçgüllü - cruciferous, proton - proton, ekvator - equator, voltmetr - voltmeter və sairə*.

3) Bəzi başqa göstərilən iki növə semantik yaxın olan sözlər qrupu, məsələn, ay adları və həftənin günlərinin adları. Məsələn, *yanvar - January, bazar ertəsi - Monday və sairə*. Bura həmçinin özünəməxsus, sayları bildirən sözlər qrupu da daxil olur: *mün - thousand, milyon - million və sairə*.

Lakin fikirləşmək lazım deyil ki, yuxarıdakı qruplara aid olan sözlərin hamısı tam uyğunluqlar sırasına daxildir. Bəzən elə hallar olur ki, verilən sözlərin semantik dərəcəsi daxilində eynimənalı uyğunluqlar müşahidə olunmur. Beləki, bir çox hallarda sözlər - terminlər çoxmənalılığı ilə xarakterizə olunur, buna görə də başqa dildə bir yox, bir neçə uyğunluğa malik olurlar, məsələn: ingilis termini *power* (həmçinin uyğun olaraq azərbaycan ekvivalenti) fizikada: güc, qüvvə, enerji, riyaziyyatda isə dərəcə kimi məna daşıyır.

Bundan başqa terminoloji uyğunluqların eynimənalılığına və sabitliyinə dillərdə mövcud olan sinonim-terminlər də mane olur; binominal və polybinominal kimi ingilis riyazi terminləri, uyğun olaraq azərbaycan dilində binom, polinom və ikihəddli, çoxhəddli kimi (bu azərbaycan terminlərinin referensial mənalılarında heç bir fərq nəzərə alınmadan) verilə bilər. Çox nadir hallarda tam uyğunluğa, yəni iki dilin sözlərinin referensial mənalıları həcmində uyğunluğa, həmçinin çoxmənalı sözlərdə də rast gəlinir. Belə ki, azərbaycan dilində *şir* sözü, ingilis dilində *Lion*, aşağıdakı mənalara malikdir: 1) «məməlilərin pişikimilər ailəsinə daxil olan nəhəng yırtıcı»; 2) «məşhur, yihsək təbəqənin moda - geyiminin qanunvericisi»; 3) «Ulduzlar və Burc işarələri». Lakin bu tamlıq, yəni semantik uyğunluq, cəm halı formasında pozulur. Yəni, ingilis sözü - lions cəm halda, həmçinin «mənzərəli, görkəmli yerlərdən biri» kimi (məsələn, *to see, / to show the lions*), mənaya da malikdir ki, bu isə azərbaycan dilində mövcud deyil.

Aydındır ki, tam uyğunluq tərcüməçi üçün heç bir əsaslı çətinlik yaratmır, onların verilməsi kontekstdən asılı deyil və tərcüməçidən ancaq uyğun ekvivalenti tam bilmək qabiliyyəti tələb olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, biz indiyə kimi referensial mənələrdən danışmışıq. Dil işarələrinin əksəriyyətindən, həmçinin pragmatik mənələrdən yayınmışıq. Bundan başqa dildə referensial mənəyə MD-in sözlərinə uyğunluq həmişə təyin olunmuş kimi MD və TD-də sözlərin pragmatik mənası fərqi istifadə edilə bilməz. İngilis dilində digət sözü mövcuddur, bu söz referensial mənə həcni baxımından tamamilə azərbaycanca barmaq (həm əldə, həm də ayaqda) sözünə uyğun gəlir. Lakin bu söz ancaq elmi mətnədə azərbaycanca barmaq kimi istifadə edilə bilər, ona görə ki onun üslubi xüsusiyyətləri onun danışıq dilində və bədii ədəbiyyatda istifadə olunmasını inkar edir. (O məni barmaqla göstərdi - azərbaycan cümləsini - He pointed his digit at me - kimi tərcümə etmək mümkün deyil). Bu həmçinin ingilis timepiece sözünə aiddir. O da həmçinin azərbaycanca saat sözü (o qol yaxud cib, həm stolüstü, divar yaxud qüllə saatlarını ifadə edir, yəni həm watch, həm də clock kimi səslənir) ilə eyni referensial mənəyə malik olub, lakin kitab xarakteri daşıyır və nə nitqdə nə də ki, bədii ədəbiyyatda istifadə olunmur.

İki dilin müqayisəsi zamanı belə «leksik sahələrin» müqayisəli baxılması yaxınlıq baxımından və bu dillərdəki «leksik sahələr»də semantik yaxınlıq arasındakı fərq əsas maraq kəsb edir. İki müxtəlif dilin leksikasının müqayisəli analizinin belə təcrübəsi artıq mövcuddur. Əsasən də linqvistik ədəbiyyatda dəfələrlə leksik sahələrdən, müxtəlif dillərdə rəngləri ifadə edən sifətlərdən tədqiqat sahəsi kimi istifadə edilmişdir. İngilis dilində qeyri differensial blue sifəti var, lakin azərbaycan dili həmin sözü spektrin iki rəngi arasında göy və mavi arasında bölür. Doğrudanda fizika dərslərində (ancaq fizika, azərbaycan dili yox) azərbaycan dili müəllimi şagirdlərə deyir ki, spektrin əsas yeddi rəngi var - qırmızı, qəhvəyi, sarı, yaşıl, mavi, göy və bənövşəyi, eyni zamanda ingilis məktəbində fizika dərslərində artıq yeddi yox, altı rəngdən söhbət açılır - red, orange, yellow, green, blue, purple (bəzi kitablarda isə purple əvəzinə violet yazılır). Axırncı purple sözü özüne azərbaycan dilində birbaşa uyğunluq tapmır. 1) bənövşəyi rəng; 2) purple rəngi. Elə bir təsəvvür yarana bilər ki, ingilis sözü purple çoxmənalıdır; lakin o azərbaycan sözü ilə müqayisədə semantik qeyri differensialdır. Ona görə ki, bir mənəyə malikdir. Oksvord lüğəti onu belə müəyyən edir: «mixture of red blue in various proportions». Əgər o biri ingilis rənglərinin məsələn, crimson, scarlet və sairə ifadə edilməsinə baxsaq, eyni şəkil alınır. Onların heç biri öz semantik «sahə» həcminə azərbaycan dilinin sifətləri ilə uyğun gəlmirlər.

Əgər biz digər dillərə də baxsaq, görürük ki, onların hər birində rəngin elə adı sistemi mövcuddur ki, biz ona adət etməmişik, ancaq öz ana dilimizdən istifadə etmişik.

Bu problem nə qədər maraqlı olsa da biz onun üzərində daha dayanmayacağıq. Ona görə ki, o elmi ədəbiyyatda çox yaxşı təsvir olunmuşdur. Biz müqayisəli planda digər semantik qruplaşmaya baxaq. Bu isə azərbaycan və ingilis dillərində günlərin hissəsi ilə bağlı olacaq. İngilis dilini öyrənməyə başlayan istənilən şəxs elə ilkin dərslərdə bilir ki, azərbaycanca səhər ingilis dilində morinq, azərbaycanca gündüz, ingiliscə day, azərbaycanca axşam-evening və gecə - night, yəni onların arasında əvvəlcə belə bir bərabərlik olur.

Morning	=	səhər
Day	=	gündüz
Evening	=	axşam
Night	=	gecə

Lakin öyrənənlər ingilis dilində təkmilləşdikcə bu bərabərliyin çox sadə olduğunu görürlər. Əslində isə şəkil daha mürəkkəbdir. Tezliklə öyrənənlər ingilis sözü afternoon ilə rastlaşır, o isə bu bərabərlikdə ifadə olunmamışdır. Sonra isə o orijinal ingilis ədəbiyyatını oxuduqda daha tez-tez morinq və night ingilis sözləri ilə rastlaşacaq. Bu sözlər isə azərbaycanca səhər və gecə sözlərinə tərcümə olunmayacaq. Məsələn,

They were not summoned to Hitler's presence until 1.15 a.m. ... And he saw at once, as he entered the Fuehrer's study in early - morning hour, that... (V.L.Shirer, *The Rise And Fall of Third Reich*)

Rawdon left her And went home rapidly. It was Nine o'clock at night. (V. Thackeray, *Vanity Fair*)

Əslində ingilis və azərbaycan dillərinin leksik sistemi eyni bir hissəni eyni cür obyektiv şəkildə göstərmir. Əvvəlcə onu deyək ki, ingilis dilində sutka anlayışlarını vermək üçün xüsusi söz yoxdur, uyğun anlayış ingilis dilində ancaq təsvir oluna bilər. Necə ki, day And night yaxud twenty - four hours. Sonra, günün 24 saati ərzində hər hansı zaman parçası hissəsi azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif cürə bölünür. İngilis dilində danışanlar onu bu müddəti üç hissəyə ayırırlar: morinq - o-dan 12-yə qədər olan vaxt, afternoon (gündüzdən saat 18-ə qədər olan vaxt), və evening - (günəş batandan gecə yarısına qədər olan vaxt), sonra yenə də morinq başlayır. Day və night sözlərinə gəlincə isə onların sutkanın digər bölgüsünü təsvir edirlər, üç yox, iki hissəni: işıqlı (day) və qaranlıq (night). Ondan başqa day sözü, yəni azərbaycanca sutka sözü, qısaca olaraq day and night sözlərinin ixtisar olunmuş şəkildir.

Azərbaycan dilində isə mənzərə tamamilə başqa şəkildədir. Sutka dörd yerə bölünür: səhər - (sübhdən saat 10-a 11-ə qədər), cündüz - (saat 10 yaxud 11-dən günəş batana kimi), axşam (gün batandan saat 10-a 11-ə kimi), gecə (axşamlıq səhər arasında, o vaxt ki, hamı yatır). Nəzərə almaq lazımdır ki, ikidilli lüğətlərin leksik qruplarının qarşıqoyulması analizin ilkin mərhələsidir. Bundan sonra, hər bir söz qrupunun bir dilli lüğətlərdə yəni izahlı lüğətlərdə mənasını müəyyən etmək lazımdır. Ancaq onda aydın olar ki, onların semantik məzmunu arasındakı fərq nədən ibarətdir. Hələlik yadda saxlayaq ki, biz ancaq sözlərin semantik mənasından danışırıq. Lakin onların stilistik çalar kimi pragmatik mənələrindən yan keçirik. Sözlərin semantikasına daha dərin yaxınlaşmaq üçün onların lüğətlərdə verilən mənələri ilə kifayətlənmək lazım deyil. Onların həmçinin kontekstdə real nitqimizdəki mənələrini də izləmək lazımdır (məsələn, bədii ədəbiyyat materialları üzrə).

Bu halda tam leksik uyğunsuzluqdan danışmaq olar. Qeyri ekvivalent leksika dedikdə dillərdən birinin başqa dilin leksik vahidləri arasında heç bir tam yaxud qismən ekvivalenti olmayan leksika vahidləri (söz və sözbirləşmələri) nəzərə alınır. Bura əsasən sözlərin aşağıdakı qrupları aiddir: 1) Xüsusi adlar. Coğrafi adlar, müəssisə, təşkilat, qəzet, gəmi və sairə, başqa dildə sabit uyğunluğu olmayan adlar. 2) Realilər adlandırılan, yəni əşyaları ifadə edən, anlayışlar və hadisələr, əcnəbi dildə danışan adamların praktiki təcrübəsində məvcud olmayan sözlər. Bura maddi və mənəvi mədəniyyəti ifadə edən, ancaq verilən millətə məxsus, məsələn milli mətbəxin yeməkləri, milli geyimlər, ayaqqabılar, milli rəqslər, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri kimi sözlər daxildir. Bura həmçinin verilən ölkə üçün siyasi müəssisələr və cəmiyyət hadisələrini ifadə edən, ticarət və inzibati binalar və sairə sözlər və sözbirləşmələri də daxildir.

Hansı halda realini ifadə edən söz yaxud sözbirləşməsini qeyri ekvivalent leksik sıraya daxil etmək mümkün deyil. Okkazonal tərcümə ekvivalenti daha sərrast lüğəti uyğunluğa keçə bilər. Belə ki azərbaycan dilinə aşağıdakı söz və sözbirləşmələri: icma palatası - House of Commons, möhürü saxlayan lord- Lord Privy Seal, spiker- Speaker, uikend - week-end, striptiz - strip-tease kimi ingilis mənşəli leksik vahidlər

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

keçmişdir. Nəticədə uyğun ingilis leksikasını azərbaycan dili ilə müqayisədə artıq qeyri ekvivalent hesab etmək olmaz. Bu zaman xüsusi adlar kimi, okkazional uyğunluğun uzual uyğunluğa keçməsi zamanı həmişə tamamilə dəqiq müəyyən oluna bilməz.

3) Təsadüfi lakun adlandırılan leksik vahidlər. Biz dillərdən birinin lüğətinin elə vahidlərini nəzərə alırıq ki, başqa dilin leksik tərkibində hansı səbəbdənsə onlara uyğunluq (söz yaxud sözbirləşmələri şəklində) yoxdur.

Artıq qeyd edilmişdir ki, ingilis dilinin lüğətində elə vahid yoxdur ki, azərbaycan dilindəki sutka sözünə uyğun gəlsin. Ona görə də verilən anlayışı ingilis dilində belə yəni, saatların miqdarını göstərməklə təsvir etmək lazım gəlir. Məsələn, - Mən bir neçə sutkadan (iki sutkadan) sonra gələcəm, - I shall come back in twenty-four (forty-eight) hours, əgər hərəkətin kəsilməzliyi, sutka ərzində olacağı day and night ifadəsi ilə göstərilirsə, məsələn, Onlar dörd sutka işlədilər. They worked four days and nights. Uyğun olaraq ingilis dilində azərbaycan dilində olan qaynar su, ad günü olan adam, yanmış adam, yangın sözlərinə lüğəti uyğunluq yoxdur. Digər tərəfdən isə azərbaycan dilində, glimpse, florer, exposure (təbiətin qüvvələrinə yəni, yağışa, günəşə, küləyə, soyuğa və sairə məruz qalmaq) ingilis sözlərinə leksik uyğunluq yoxdur. Bəzi hallarda dillərdən birində belə leksik cinsli ekvivalentliyin olmaması özünə mədəni - tarixi və sosial izah tapa bilər. Azərbaycan dilində yanmış adam sözü belə izah olunur ki, deməli yangınlar və onlarla bağlı kəndli ailələrində kasıbçılıq onunla izah olunur ki, deməli azərbaycan kəndlərində evlər taxtadan tikilmiş ona görə də yangınlar törənmişdir. Lakin bu zaman İngiltərədə evlər adətən kərpicdən yaxud daşdan tikildiyinə görə belə hadisələr orada çox nadir hallarda olduğundan belə sözün yaranmasına ehtiyac olmamışdır. Əksər hallarda bir dildə müəyyən mənə daşıyan lakin o diri dildə mövcud olmayan sözə rəşional izah tapmaq çox çətindir. Biz məcburuq ki, iki dilin arasında olar fərqi təsvir etmək üçün bu yaxud başqa dilin «milli ibtidai mənşəyinə» müraciət edək. Bu zaman isə verilən dildə mövcud olan bu yaxud digər vahidin konkret səbəblərinin olması yaxud olmamasını müəyyən etməyə cəhd göstərmək lazım deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Рещкер Я.Н. "Пособие по переводу с английского языка на русский". М., 1982.
2. Комиссаров В.Н. "Теория перевода". М., 1990.
3. Левицкая Т.Р., Фигерман А.М. "Проблема перевода". М., 1976
4. Крупнов В.Н. "Курс перевода". М., 1979
5. Фёдоров А.В. "Основы общей теории перевода", Высшая школа, М., 1968.
6. Encyclopedia of Translation Studies". Mona Baker, 1998
7. Komissarov B.N., Koralova A.L. "A Manual of translation from English into Russian"; "Высшая школа" М., 1990

Resume

Problems lexical correspondence between original and translation Semantic analysis of the adequacy between the translation and original is the comparing of text , dictionaries, i.e. certain words of both language. Thus, the translation of simple words does not create any difficulties ,the translation of the polysemantic words some difficulties occur . While translating polysemantic word from one language into another it is important to pay attention in which meaning this word is used . In order to provide adequacy with the original one, a translator is to choose the correct variant according to the context.

The adequacy between the translation and the original be taken into consideration from the syntactical point of view that is the lexical correspondence shall be create on word combinations and the sentence level .In this case , not only the structure of word combinations and sentences and lexical meanings shall be conveyed properly but the style of the author, his \her creative shall be kept as well.

RƏY